

ПРИНЦИП ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА У ЗАХІДНІЙ ТА СХІДНІЙ ЄВРОПІ XI-XIII ст.: ТЕОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Робота присвячена проблемі обґрунтування принципу верховенства права на початку формування сучасних правових доктрин у Західній і Східній Європі. Припускається, що основним чинником, який зумовлює різне розуміння цього принципу на Сході та Заході, стали відмінності у релігійних доктринах католицизму та православ'я, які активно стали відокремлюватись одна від одної в XI ст.

Інтеграційні процеси, які сьогодні охоплюють більшість Європейських країн, не можуть оминути і нашу державу. Але на шляху України до об'єднаної Європи ще слід подолати багато бар'єрів. Це не тільки всім відомі питання уніфікації в економічних, політичних чи правових сферах. Існують і інші менш відомі розбіжності, які не можна не враховувати сьогодні і які було історично закладено багато століть тому. Мова іде про відмінні риси правових доктрин, принципів, а точніше, правових ідеологій європейських країн, які почали активно формуватись у Європі на межі XI-XII ст., в тому числі і на територіях, які сьогодні займає Україна. Сьогодні питання розвитку, затвердження та інтеграції сучасної Української правової доктрини є досить актуальним.

Чинники і вектори впливу на формування правової доктрини країн Східної і Західної Європи були не однаковими і це, звичайно, знайшло свій відбиток у розумінні різних складових правової доктрини.

На початку слід зазначити, що терміни «Східна Європа» та «Західна Європа» слід розуміти як умовний поділ Європейських країн та території на ті, що потрапили під вплив двох різних частин Римської імперії після її розпаду, безпосередньо Риму з його папським престолом з одного боку та Візантійською імперією з іншого. Такий поділ зумовлено не стільки географічним вектором схід-захід, а більшою мірою ідеологічним та релігійно-догматичним впливом, який здійснювали Рим та Константинополь на оточуючі їх території. Зокрема, нас цікавить вплив доктрини православ'я та католицизму на формування права в країнах західної та східної Європи, в першу чергу на територіях сучасної України. В межах даної статті ми спробуємо обмежитись дослідженням невеличкого фрагменту такого

впливу, а саме єдності та відмінностей у розумінні принципу верховенства права в західній правовій доктрині та в Київській Русі в епоху її розквіту.

Варто зазначити, що територія сучасної України, не зважаючи на прийняття християнства східного зразка у X столітті, протягом всієї своєї наступної історії відчувала вплив латинського заходу, маючи з ним не тільки спільні кордони, а і спільні надбання у духовній сфері. Поняття «Схід» на територіях України з часом еволюціонувало і залежно від ситуації могло означати Візантію або Москву. Такі процеси мали місце як у середньовіччі, так і пізніше, чому значною мірою сприяла відсутність територіальної єдності, поділ на Лівобережну та Правобережну частини.

В період, який ми розглядаємо, князь Володимир тільки зробив свій вибір і нова релігія разом з іншими візантійськими надбаннями, в тому числі правом, почала затверджуватись на Русі. Разом з тим, вже у цей час стає помітним змагання східної та західної традиції права. Так, наприклад, можна послатись на «Церковний Статут» св. Володимира. Володимир вказує, що він вирішив видати цей Статут після того, як вивчив «грецький Номоканон». Але разом з тим, цей акт передбачав відрахування десятини на користь церкви. Оскільки візантійському праву «десятина» не відома, можна припустити, що ця норма запозичена з практики, яка вже давно існувала в Західній церкві. І треба погодитись з поглядом вчених, які вважають це «цілком характерним для Українського права явищем обрання унійних орієнтирів - цивілізаційних, правових та ін.» [1, с 261]

Безпосередньо концепція верховенства права не була виключно надбанням середньовічної Європи, в тому числі і Візантії. Ідеї панування права природи або логосу над писаним правом

держави відомі з часів античності. Але епоха християнства привнесла в цю концепцію нове забарвлення, а саме - нову ідею панування божественного закону над іншими законами. Проте для різних конфесій вплив цієї догми на практиці мав певні особливості.

Саме у згаданому вище правовому пам'ятнику «Церковному Статуті» св. Володимира, на нашу думку, можливо вперше побачити ознаки прояву принципу верховенства права в Київській Русі. Він проявився, по-перше, у самому затвердженні іншої, не світської, церковної юрисдикції над певним колом суб'єктів і справ, а по-друге у змісті приписів, наприклад, суворішій забороні втручання у справи церковних судів, «ни детям моім, ни внучатом, ни всему роду моему до века» [2, с. 40]. Порушників цього статуту або кривдників церковного суду чекало непростення від закону Божого (ст. 12), відповідь на страшному суді (ст. 14) та церковне прокляття (ст. 19). Крім того, вказані санкції поширювались на всіх суб'єктів, як на князівських посадовців (тіунів, суддів, намісників тощо), так і на нащадків князівських.

Син Володимира Ярослав у своєму Статуті про церковні суди іде ще далі на шляху визнання вищого права, забороняючи вступитися князю до церковних справ (суду) та зобов'язуючи «казніті по закону» всіх, хто «установленіє моє порушить» у тому числі «синовья мої, внуки мої, ілі правнуці мої, или от роду мого кто» [3, с. 45].

Для держави, де князь був уособленням всієї повноти верховної влади, в тому числі і суддівської, це був один з перших практичних кроків на шляху визнання верховенства божественного права.

На відміну від процесу надання певних повноважень від світської влади духовній у Київській Русі, в часи написання вищезгаданого статуту на теренах Західної Європи відбуваються вже більш «гучні» процеси, які в подальшому мали величезне значення для розвитку концепції верховенства права. Мова іде про так звану «папську революцію» оголошену папою Григорієм VII у 1075 р., одним з результатів котрої було отримання церквою незалежності від світської влади. Церква стає юридичною особою, корпоративною спільністю, незалежною від королівської, феодальної, міської влади. Були сформовані автономні зводи нового канонічного права в церковній юрисдикції, і почали формуватись автономні правові норми світської юрисдикції. Можливість церкви приймати і застосовувати власні закони, та аналогічним чином такі можливості у світської влади зумовили потребу мир-

ного співіснування тільки завдяки взаємному визнанню верховенства права над кожною з них [4, с. 279]. В ці ж часи, в юридичних колах тогочасності, в працях відомих юристів, таких як Граціан та Брактон починає точитись суперечка навколо тез про те, що «Бог є джерелом всякого права». Папи і королі видають закони, але роблять це виключно як намісники бога. Але папа повинен бути повержений, якщо він порушує закон, проте вище папи не було нікого хто міг би сказати, що він порушив право. Те ж саме стосується і влади короля. Хоча король знаходиться «під Богом та законом», хоча не король робить закон, а закон робить короля, але жоден суддя не може оскаржити дії короля, хоча король «повинен би» підкорятись своїм власним законам, але не можна законним чином вимагати це від нього [4, с. 279]. Треба зазначити, що згадані вище дилеми про співвідношення королівської та божественної влади обговорювались на фоні виникнення перших університетів Європи, дослідження і тлумачення Дигестів Юстиніана, застосування схоластичних методів їхнього аналізу та синтезу, запозичених у вченнях Аристотеля і Платона про діалектику мислення. Раціональне мислення не оминуло і теологію, канони церкви, прояви божественних таїнств. Наприкінці XI - у XII ст. - Ансельм і Абеляр та інші теологи робили спроби досягнути «тільки розумом», без допомоги віри не тільки існування Бога, а і необхідність його втілення у Христі.

Логічним стало і розуміння того, що право та обов'язок ослуhatись богоданого короля-самодержця базується на впевненості, що саме основне право встановлено Богом. Як наслідок цього розуміння, підкріпленого процесами просвітництва, раціоналізму та діалектичного способу мислення, стає поступове закріплення в світському праві західних держав норм про те, що «піддані повинні підкорятися королю доти, поки він виконує свої обов'язки, а якщо ні, то ні». Так, наприклад, Саксонське свічадо на початку XIII ст. вже стверджувало, що «людина повинна протистояти своєму королю і судді, якщо той діє беззаконно, і повинна протидіяти йому... І цим вона не порушує свою присягу на вірність» [4, с. 279]. Конкретизація різноманітних цивільних, політичних, економічних, соціальних прав у Великій хартії вольностей 1215 р. та угорській Золотій буллі 1222 р. стає наступним кроком у розвитку ідеї верховенства права, обмеження влади корони на користь інших «вищих та нижчих благородних людей». При цьому в разі порушення встановлених норм королем чи його нащадком згадана Золота булла встановлю-

вала право будь-якої вільної людини королівства мати необмежене право протидії словом чи ділом, не накликаючи на себе обвинувачень у зраді.

Як бачимо, певну паралель між встановленням князями Володимиром та Ярославом норм заборон про втручання в церковні права і справи, і аналогічними нормами, які існували в західних державах, через виокремлення юрисдикцій провести можливо. Також не важко побачити і єдину підставу для такого стану речей саме у християнській доктрині. Але крім цього зрозуміло, що ступінь розробленості й імплементації цих доктринальних положень на Сході і Заході Європи був дуже різним. І цьому слугувало не стільки відносно пізні «знайомство» з християнством Київської Русі, скільки вплив джерел християнізації. На відміну від Західної Європи, у Візантійській імперії в період, який ми розглядаємо, ніяких виокремлень юрисдикцій не відбувалось, світська і духовна влада були єдиним механізмом, який отримав влучну назву «цезарепапізму». На противагу широкому застосуванню на Заході, як у теології, так і у світських науках надбань грецьких філософів, офіційний Костянтинопіль засуджує на соборі у 1082 р. «латинський» вплив на релігію, а саме введення в християнську церкву «еллінських вчень». Засуджено грецьку філософію про безпочаткову матерію, про буття без початку (вчення Платона). Також засуджено всіх тих, хто не вірує серцем, а робить спроби довести віру за допомогою інших доказів. У підсумку анафема оголошена всій філософії, якщо вона спирається на розум [5, с 846-848].

Тому, на відміну від ідей Ансельма і Абеляра, інша догма про віру серцем, а не розумом, на той час вже закріпилась на берегах Дніпра, послугувавши фундаментом для подальшого розвитку ідей верховенства права у вже незвичному для Західної Європи ключі, який зберіг своє відлуння і до сьогодні, особливо в системі російських цінностей. Першим, хто обґрунтував і закріпив цю догму, став митрополит Іларіон Київський, написавши у 1051 р. своє «Слово про Закон і Благодать». Значення цього твору для політики і права тих часів важко переоцінити. До сьогоднішнього дня багато дослідників у своїй діяльності знаходять у цьому творі ідеї, які зумовили подальший розвиток української (і не тільки) духовної культури, політики, права тощо.

Для нашого пошуку важливим фактом є те, що Іларіон шляхом алегоричного опису та тлумачення біблейських сюжетів доводить рівноапостольність князя Володимира та ставить його

на один рівень з імператором Костянтином, тим самим обґрунтувавши незалежність Києва від Візантії. Але, головне, він піддає нищівній критиці Закон в розумінні Закону Мойсея як Старого Завіту Біблії. Ця пам'ятка права нам більше відома як П'ятикнижжя Мойсея, де викладено іудаїстичне віровчення та право іудейського народу або Єврейське право.

«Зніс бо й Мойсей із Синайської гори Закон, а не благодать, тіль, а не істину». Такий Закон у розумінні Іларіона був явищем тимчасовим, наданим від бога в силу обставин. «Закон бо ранішим був, а вознісся не високо і одійшов. Віра ж християнська, пізніше з'явившись, більшою од ранішої стала і розійшлася між množеством народів» [6, с 423]. Червоною ниткою через весь твір Іларіон проводить ідею протиставлення та заміни Закону іншим явищем, а саме Благодаттю. «Блякне бо світло місяця перед сяйвом сонячним. Так і закон перед благодаттю» [6, с 424]. В його розумінні у Благодаті вбачається особлива сила, послана від Бога, яка дає змогу подолати притаманну людям гріховність і досягти спасіння. Іларіон вважає Благодать вищим ступенем розвитку людства, основою віри, відкритою для всіх народів.

Можливо припустити, що висловлені Іларіоном ідеї щодо Закону і Благодаті потрапили на добрий попередній ґрунт, у тому числі побожності та моральності, оскільки ця ідея як власний своєрідний погляд на співвідношення права та закону на теренах України-Русі зберігся через тисячоліття і донині. Особливо яскраво ідея особливостей православної національної духовної культури була пізніше розвинута та представлена в російській дореволюційній філософії права.

Так, варто навести погляди з цього питання Б. П. Вишеславцева, який погоджувався, що головним моментом старозавітної ментальності є саме поняття «Завіту» - тобто союзу, договору між Богом та народом, між індивідами, які складають націю.

Будь-який договір, будь-який союз, побудований на договорі, є правовідношенням та відповідно кладе як основу норму поведінки, інакше кажучи, «закон справ». Поняття «Завіту» затверджує закон і життя в законі [6, с 32]. Сучасне західноєвропейське суспільство іде шляхом, накресленим стародавнім Ізраїлем. Тільки на місці позитивного закону як вищої цінності став закон природний. Вчення про природний закон увійшло в середньовічну теологію і політико-правову думку і перебуває там у якості мірила позитивного закону і донині. На цій же точці зору стоїть і протестантизм [6, с 36].

На відміну від цього, специфікою православного християнства є законницька етика, яка включає і право, і мораль. При цьому суспільство є і носієм, і охоронцем як морального, так і правового закону. Критерієм природного або неприродного є саме суспільство, яке знає норму добра, але не знає індивідуальності людської особистості.

Ні вдосконалення заборон, ні організація влади, ні постійне моральне судження та осудження не здолають і навіть не зменшать кількості зла та злочинів протягом історичного шляху. Трагедія «закону» в тому, що він хоче, але не може, вимагає і не виконує, обіцяє і не дає [6, с 40]. Іншими словами, борючись зі злом, закон не може подолати зла. Тому з позиції християнських цінностей, життя під законом не є вищим станом людського буття. В царстві Божому не може бути договірного начала, воно метаюримичне. В християнстві знімається сам закон як вищий принцип моралі і комунікації, встановлюється етика релігії, етика любові: «Ібо любов до бога як до отця не є

договір, любов до братів не є договір і тому не є закон справ, норма правовідносин» [6, с 33]. Таким чином, якісно інший склад свого духовного життя людина набуває тільки через Благодать. Благодать, долаючи Закон, не скасовує його, а тільки його доповнює, даючи новий зміст соціальної комунікації. [6, с 344].

Таким чином, ми бачимо, що ідею правової доктрини про необхідність існування мірила добра і зла поза Законом, так званої «Благодаті», яка була так вдало започаткована Іларіоном у Київській Русі, можна цілком впевнено вважати першою спробою обґрунтувати на наших теренах ідею верховенства права (божественного). Змістовна насиченість Благодаті, яка в основі своїй спирається на ірраціональні, трансцендентні та сакральні відчуття людей, відрізняється від розуміння верховенства права (божественного) в «латинській» Європі, яке хоча також базується на вірі в Бога, але крім цього допускає раціональне чи схоластичне обґрунтування такого верховенства.

- {.Харитоновна О. І., Харитоновна Є. О. Порівняльне право Європи.- Х., 2002.
2. Устав Святого князя Володимира, крестившого руськую землю, о церковних судах // Хрестоматія з історії держави і права України.- К., 1997.
 3. Статут князя Ярослава про церковні суди // Хрестоматія з історії держави і права України. К., 1997.
 4. Берман Г. Дж. Западная традиция права: эпоха форми-

рования,- М., 1998.

5. Цит. за: Лосев А. Ф. Очерки античного символизма и мифологии,- М.,1930.
6. Українська культура, історія і сучасність. За ред. Лерепанової С. О.- Л.- 1994.
7. Вышеславцев Б. П. Этика преображенного эроса.- М., 1994.

O. Tseïiev

PRINCIPLE OF RULE OF LAW IN EASTERN AND WESTERN EUROPE IN THE 11TH - 13TH CENTURIES: THEOLOGICAL ASPECT

The article is devoted to the problem of the substantiation of the principle of rule of law at the beginning of formation of modern legal doctrines in Eastern and Western Europe.

It is supposed that the main reason for various interpretations of this principle in East and West are religious difference of Catholicism and the Orthodox church which started to split in the 11th century.